

मुल्यशिक्षणाच्या माध्यमातुन विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास

प्रा. डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे
 सहयोगी प्राध्यापक
 बॅ.एस.के. वानखेडे शिक्षण महाविद्यालय,
 नागपूर
 Email: -vs.bharambe@gmail.com
 Mob. No. :- 9890878696

सारांश : भारतातील लोकांचा मानवीय मुल्यांवर प्रचंड विश्वास आहे. वर्तमान परिस्थितीत वैज्ञानिक प्रगती मंत्रतंत्राचा शोध औद्योगीकीकरण, आधुनिकीकरण व उपभोक्तावाद यामुळे नवकीच समाजातपरिवर्तन घडून आले आहे. संस्कृतीत बदल झाला आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातुन सुयोग्य नागरिक घडविण्याकरीता मुल्यांच्या संस्काराची गरज आहे म्हणून मुल्यशिक्षण ही काळाची गरज आहे. मुल्य म्हणजे ज्याला आपण चांगले समजतो ते. मुल्यांचे स्वरूप हे बहुविध असे असल्यामुळे त्यातच मुल्यांची वैशिष्ट्ये सामावलेली असतात. मुल्यशिक्षणाचा व्यावहारिक व तात्विक दृष्टीकोन महत्वाचा असतो. दोन्हीच्या समन्यायातच मुल्य शिक्षणाचे यश सामावलेले आहे. मानवी जीवनाला परिपूर्णता येणाऱ्या दृष्टीने मुल्यशिक्षणाची आवश्यकता आहे. तसेच त्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याकरीता मुल्यशिक्षण हे महत्वाचे आहे. मुल्य माणसाच्या आयुष्यात चांगले वळण लावून त्याच्या वर्तनात सुधारणा घडवून आणते. जे कार्य मुल्य साधते तेच कार्य शिक्षण साधते. मुल्य आणि शिक्षण हयांचा संबंध एकात्म आहे. वैयक्तिक मुल्ये, सामाजिक मुल्ये व राष्ट्रीय मुल्ये ही असे मुल्यांचे वर्गीकरणाव्दारे महाराष्ट्र शासनाने निवडक मुल्ये मुल्यशिक्षणाकरीता अभ्यासक्रमात समाविष्ट केली आहेत. मुल्यशिक्षण हया संकल्पनेत मुल्यांचे अध्यापन व मुल्यांचे अध्ययन हया दोन संकल्पनांचा अंतर्भाव होतो. मुल्यशिक्षणाव्दारे समाजात मुलगामी परिवर्तन घडवून आणता येते. शिक्षकाला योग्य उपक्रमाचे आयोजन करून विद्यार्थ्यांवर योग्य मुल्यांचे योग्य संस्कार करता येतात व मुल्य शिक्षणाव्दारे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येतो.

की वर्ड :- मुल्य, शिक्षण, जीवन, सर्वांगीण विकास

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृतीवर आध्यात्मिकतेचा प्रभाव असल्यामुळे भारतातील लोकांचा मानवीय मुल्यांवर प्रचंड विश्वास आहे. मानवीय मुल्यांप्रती त्यांना आस्था आहे. वर्तमानपरिस्थितीत वैज्ञानिक प्रगती, यंत्रतंत्राचा शोध औद्योगीकरण, आधुनिकीकरण, उपभोक्तावाद यामुळे नवकीच समाजात परिवर्तन घडून आले आहे. त्याचप्रमाणे पाश्चात्य संस्कृतीचा भारतीयांवर पगडा बसला आहे त्यामुळे संस्कृतीत बदल झाला आहे. मुल्यांमध्ये अस्थिरता आली आहे. मुल्यांचे अवमुल्यांकन होतांना दिसत आहे. त्यामुळे जर आपल्याला शिक्षणातुन सुयोग्य नागरिक घडवायचा असेल तर मुल्यांचे संस्कार करणे हे आवश्यक आहे त्याकरिता मुल्य शिक्षण ही काळाची गरज आहे.

मुल्यांचा अर्थ :-

“मुल्य म्हणजे ज्याला आपण चांगले समजतो ते” – हेरी ज्यूल्स

“व्यक्तीच्या शारिरिक आणि मानसिक स्वास्थ्याला तसेच समाजकल्याण व सामाजिक समायोजन हयांना कार्यान्वित करणाऱ्या मार्गदर्शक जीवन तत्वांना मुल्ये असे म्हणतात”. मुल्ये संस्कृतीशी निगडीत असतात. जीवन जगतांना आपण ज्या गोष्टींचा पाठपुरावा करीत असतो त्या गोष्टी चांगल्या आहेत की वाईट त्याचे मुल्यमापन मुल्यांच्याच आधारे केले जाते.

शेररच्या मते – मुल्य म्हणजे योग्य गोष्टीला न्याय देणारे तत्व किंवा प्रमाणकः

डॉ. मुळावकर यांचे मते – “मानवी जीवनाला सात्विक करणारी तात्त्विक बाब म्हणजे मुल्य.

मुल्ये मनाला सशक्त करतात, वर्तनाला इष्ट वळण लावतात. मनावर व वर्तनावर इष्ट नियंत्रण ठेवतात. मनाला व वर्तनाला इष्ट दिशेने प्रयत्न शील ठेवतात. मुल्ये वर्तनातून व्यक्त होतात. मुल्ये वर्तन विकासाला पोषक ठरतात व ती व्यक्तीमत्व विकासाचा एक महत्वपूर्ण भाग बनतात. ऑलपोर्टने ही हेच म्हटले आहे की ‘मुल्ये म्हणजे व्यक्तीमत्वाचा प्रभावी घटक’”

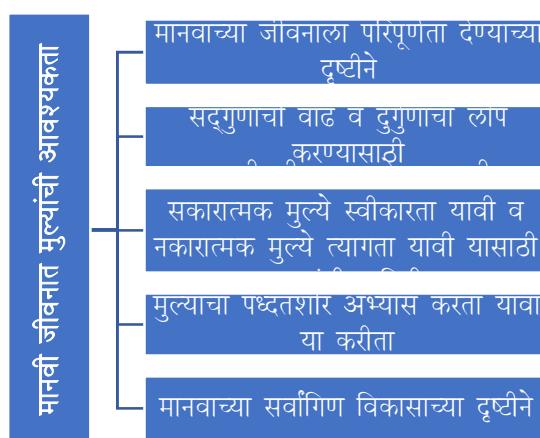
व्यक्तीमत्व जसजसे विकसित होत जाते, तसतसे सुसंघटीत होत जाते. त्याबरोबर व्यक्तीमत्वात मुल्यांची सुयोग्य गुंफण साधली जाते. ‘मुल्ये म्हणजे व्यक्तीमत्व विकासाला पोषक ठरणारी व व्यक्तीमत्वातून अविष्कृत होणारी स्वमान्य व समाजमान्य, स्थलकालनिरपेक्ष, विकसनशील, सुसंघटित अशी मार्गदर्शक तत्वे.’”

मुल्य म्हणजे जीवनात साध्य करावयाची परिपूर्ण परमोच्च पातळी होय.

अवघ्या विश्वाचा विकास साधणाऱ्या मुल्यांना स्थल, काल यांचे बंधन नसते. मुल्यांचे स्वरूप लक्षात घेता. डॉ. मुळावकर यांच्या मते “ज्या विश्वात्मक शाश्वत व सुसंवादी तत्वामुळे व्यक्ती, समाज व विश्व विकसनशील राहतात व जी तत्वे व्यक्ती समाज व विश्व हयांच्या वर्तनातून व्यक्त होतात. त्या तत्वांना मुल्ये असे म्हणतात.

मानवी जीवनात मुल्यांची आवश्यकता :-

मानव म्हटला की त्यांच्या ठिकाणी सद्गुणांची वाढ व दुर्गणांची घट होणे आवश्यकच असते. सद्गुणांची बेरीज व दुर्गुणांची वजाबाकी हे मानवी व्यक्तीमत्व विकासाचे गणितच आहे. राष्ट्राच्या विकासाकरीता सद्गुणी व सदाचार संपन्न नागरिक असणे ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. राष्ट्राची खरी संपत्ती म्हणजे त्या राष्ट्राचे सुजाण व चारिन्य संपन्न नागरिकच आहे.

मुल्यांचे वर्गीकरण :-

महाराष्ट्र शासनाने जी निवडक मुल्ये मुल्य शिक्षणासाठी अभ्यासक्रमात समाविष्ट केली आहेत त्याचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे.

अ) वैयक्तिक मुल्ये :- वैयक्तिक मुल्ये व्यक्तीच्या आचारविचारातून व उच्चारातून प्रकट होतात.

- 1) वक्तशीरपणा
- 2) वैज्ञानिक दृष्टिकोन
- 3) नीटनेटकेपणा
- 4) संवेदनशीलता
- 5) क्षमप्रतिष्ठा

ब) सामाजिक मुल्ये :- सामाजिक मुल्ये व्यक्तीचा समाजात इतरांशी संवाद साधतांना बोलण्यातून, वर्तनातून प्रकट होतात.

- 1) सौजन्यशीलता
- 2) सर्वधर्मसहिष्णुता
- 3) स्त्री –पुरुष समानता

क) राष्ट्रीय मुल्ये :- व्यक्तीच्या कृतीतून, वर्तनातून व बोलण्यातून देशाभिमान, देशप्रेम व देशभक्ती प्रकट होईल.

- 1) राष्ट्रभक्ती
- 2) राष्ट्रीय एकात्मता

मुल्य आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध :-

व्यक्ती, समाज, राष्ट्र व विश्व हयांची प्रगती साधायची असेल तर प्रत्येकाला सदगुणांची कास धरावी लागते. सदगुणामुळे व्यक्ती, समाज, राष्ट्र व विश्व हयांच्यामध्ये सुसंवाद प्रस्थापित होतो. सुसंवाद प्रस्थापित करणाऱ्या सदगुणवाचक तत्वाला मुल्य असे म्हणतात. मुल्य माणसांच्या आयुष्याला चांगले वळण लावते. माणसाच्या वागण्यात सुधारणा घडवून आणते.

जे कार्य मुल्य साधते तेच कार्य शिक्षण साधते. शिक्षण म्हणजे वर्तनात इष्ट परिवर्तन, माणूस विचारशील समाजशील झाला तो शिक्षणामुळेच. शिक्षण नसेते तर माणुस पुच्छविहिन पशु झाला असता. शिक्षण माणसाला मांगल्यांची, पाविन्याची कास धरायला लावते. शिक्षणामुळे व्यक्ती, समाज राष्ट्र व विश्व त्यांच्यात सुसंवाद प्रस्थापित होतो. एकंदरीत शिक्षण आणि मुल्य हया दोन बाबी वेगळ्या नाहीत. मुल्य आणि शिक्षण हयांचा संबंध एकात्म आहे. याचा अर्थ असा की मुल्य शिक्षणाचा आत्मा आहे किंवा शिक्षण हा मुल्याचा आत्मा आहे. मुल्य आणि शिक्षण हया दोन बाबी माणसाचे जीवन घडविणाऱ्या, फुलविणाऱ्या, खुलविणाऱ्या, जीवनात उभारी भरणाऱ्या चैतन्यपूर्ण प्रक्रियेचा आत्मा आहेत. शिक्षणातून मुल्य वगळणे म्हणजे फुलातून सुगंध, सुर्यातून प्रकाश, चंद्रातून चांदणे व कवितेतून काव्य वगळण्यासारखेच आहे त्याचप्रमाणे शिक्षणातून मुल्य काढून टाकले तर शिक्षणाला अर्थ उरत नाही म्हणून मुल्य आणि शिक्षण एकजिनसी, एकमय व एकात्म होणे आवश्यक आहे.

मुल्यशिक्षण :-

डॉ. प्रेमकृपाल यांचे मते मुल्य शिक्षण म्हणजे “मुल्यांच्या विकासाचे व नूतनीकरणाचे शिक्षण”

“व्यक्तीमत्व विकासाला पोषक ठरणाऱ्या स्वमान्य, समाजमान्य, स्थलकालनिरपेक्षा, विकसनशील सुसंघटित अशा मार्गदर्शक तत्वाचे शिक्षण म्हणजे मुल्यशिक्षण – डॉ. मुळावकर

मुल्यशिक्षण हया संकल्पनेत मुल्यव शिक्षण हया दोन संकल्पना अंतर्भूत आहेत. मुल्य ही संकल्पना भावनिक आधार हया अमूर्त स्वरूपाकडून चलन हया मुर्त स्वरूपाकडे आणि चलन हया मूर्त स्वरूपाकडून आदर्श हया अमूर्त संकल्पनेकडे विकसित झाली आहे.

चेतकाला प्रतिसाद देणे हे शिक्षण हया संकल्पनेचे मुळ स्वरूप आहे शिक्षण ही संकल्पना साक्षर होणे, विव्दत्ता प्राप्त करणे हयापुरतीच मर्यादित राहिली नाही तर व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया शिक्षण हया संकल्पनेत अंतभूत आहे. एकंदरीत व्यक्तीमधल्या आदर्शाचा सर्वांगीण विकास साधने ही प्रक्रिया मुल्यशिक्षण हया संकल्पनेत अंतभूत आहे. शिक्षण हया संकल्पनेत अध्यापन व अध्ययन या दोन संकल्पनांचा अंतर्भाव होतो हया दृष्टीने विचार केल्यास मुल्यशिक्षण हया संकल्पनेत मुल्यांचे अध्यापन आणि मुल्यांचे अध्ययन हया दोन संकल्पनांचा अंतर्भाव होतो.

शिक्षण घेत असतांना मानव केवळ ज्ञानग्रहण करीत नाही तर ज्ञान कौशल्याबरोबर तो विविध संस्कार आणि विविध मुल्ये गोळा करीत असतो त्यामुळेच त्याच्या मनाची जडणघडन होत असते त्यातुनच त्याची वृत्ती तयार होत असते. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवाचा खरा विकास व्हावयाचा असेल तर शाश्वत व चिरंतन मुल्यांचा त्याला वेद घ्यावा लागेल. न्याय, स्वातंत्र, सत्य, समता व बंधुभाव यासारख्या शाश्वत मुल्यांची कास धरावी लागेल. मुल्यांची केवळ तात्वीक चर्चा करण्यापेक्षा मुल्यांच्या क्रियात्मकतेवर भर असला पाहिजे शिक्षक हे विद्यार्थ्यांचे आदर्श असतात नेते असतात. शिक्षकांचे अनुकरण विद्यार्थी करीत असतात. प्रत्येक व्यवसायाची काही पथ्ये असतात ती त्याला पाळावीच लागतात. त्याचप्रमाणे शिक्षकाला आपल्या व्यवसायाचे पथ्य पाळून स्वतःचे वर्तन नियंत्रित ठेवण्याचे बंधन पाळावेच लागते.

मुल्य व शिक्षण हया एकात्म बाबी आहेत. विविध विषयांचे अध्यापन करतांना विविध पाठ्यग्रंथकांच्या अनुषंगाने एकात्म पद्धतीने मुल्यांचे संस्कार करावे लागतात. पाठ्यग्रंथकात मुल्ये अंतर्भूत असतात त्या मुल्यांची जाणीव विद्यार्थ्यांना व्हावी व ती मुल्ये आपल्या वर्तनात परिणत होणे गरजेचे आहे हे त्यांना कळावे व त्यांच्या वर्तनाला प्रेरणा मिळावी त्यांच्या न्यायधिष्ठित वर्तनाचे संवर्धन व्हावे. प्रोत्साहन मिळावे अध्यापनाच्या विविध पद्धती, तंत्रे प्रतिमानाचा उपयोग मुल्यसंस्कारासाठी त्याने करावा.

मुल्यसंस्कार हा शिक्षकाच्या तळमळीचा वृत्तीचा भाग असेल तरच विद्यार्थ्यांवर मुल्य संस्कार केले पाहिजेत हे त्यांच्या मनात असेल तरच ते पाठात येईल व तसे विद्यार्थ्यांवर संस्कार होतील. शिक्षकाने आपल्या विषयाच्या पाठ्यग्रंथकाचे नियोजन करतांना त्यात अंतर्भूत असलेली मुल्यांचा शोध घ्यावा व ती कशी संस्कारित करता येतील याचा विचार करावा त्यानुसार नियोजन करावे. अध्यापन करतांना विद्यार्थ्यांच्या मनावर संस्कारित झालेली मुल्ये व दृढ व सर्वार्थीत व्हावी यासाठी विविध उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अनुभव दयावेत.

मुल्यशिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांची भूमिका ही अत्यंत महत्वाची आहे त्यांच्या मनात मानवी मुल्यांबद्दल आस्था असेल तरच तो विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी मुल्यांचा योग्य विकास करतो. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांचा मार्गदर्शक संघटक मित्र असावा त्यांची वृत्ती ही सामाजिक असावी लोकांच्या भाषा, चालीरिती, समस्या, अडचणी, गरजा, अपेक्षा, संस्कृती हयाबद्दलची त्याला जाणीव असावी. मूल्यशिक्षणाव्दारे समाजात मूलगामी परिवर्तन घडवून आणता येते, ते एक प्रभावी साधन आहे. व शिक्षक योग्य उपक्रमाचे आयोजन करून त्यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांवर योग्य मुल्यांचे संस्कार करून त्यांचा सर्वांगीण विकास मुल्यशिक्षणाव्दारे साधता येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- करंदीकर सुरेश (1988) 'मुल्यशिक्षण' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- गावंडे एकनाथ व झोंगाडे वर्ष (2000) मुल्याधिष्ठित शिक्षण'' निर्मल प्रकाशन, अमरावती
- पवार ना. गा. (2008) 'मुल्यशिक्षण : आजच्या संदर्भात', नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे
- मुळावकर डॉ संतोष व मुळावकर डॉ कल्पना (2005) 'मुल्यशिक्षण : सुसंवाद' विद्या प्रकाशन नागपूर
- वीरकर प्रभाकर व वीरकर डॉ प्रतिभा (2004) "मुल्यशिक्षण संकल्पना व कार्यवाही" पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे